

CATOLICISMUL POLONEZ ÎN BUCOVINA ROMÂNEASCĂ – TRADIȚIE ȘI ECLECTISM (STUDIU DE CAZ: BULAI-MOARA)¹

KARINA STEMPEL-GANCARCZYK

The Polish Catholicism in the Romanian Bukovina – tradition and eclecticism (case study: Bulai-Moara)

(Abstract)

This study characterizes the religious lifestyle of the Poles, Roman Catholics, living in Bulai near Suczawa. Roman Catholic belief is in minority in predominantly Orthodox Romania. For that reason, in terms of ceremonial and customs, it is syncretic – the religious lifestyle of those Catholics is mixed with Orthodox elements. Eclecticism, especially in funeral traditions, Bulai being an example, could be observed among Polish community in Bukovina. That community has lived among Romanians and in an Orthodox country for over two centuries. Roman Catholicism takes a local colour, still remaining one of the primary determinants of Poles' identity in Bukovina.

Key-words: Bukovina, Romania, Polish minority, Bulai, Roman Catholicism, Orthodox, eclecticism, sincretism.

1. Bulai – caracteristica satului și a vieții religioase a locuitorilor

Localitatea Bulai (în polonă Bułaj, Bulaje, Bułaje, Bulaja), sat în comuna Moara, este situată la o distanță de 5 kilometri sud-vest de municipiul Suceava. Așezarea a fost înființată în secolul al XIX-lea – „[...] pe moșia «Arenii

¹ Studiul a fost realizat în cadrul Grantului „Mowa polska na Bukowinie Karpackiej. Dokumentacja zanikającego dziedzictwa narodowego” [Graiul polonez în Bucovina Carpatică. Documentația unui patrimoniu pe cale de dispariție] – 1bH 15 0354 83, lucrare științifică finanțată în cadrul programului Ministerului Științei și Învățământului Superior cu denumirea „Programul Național de Dezvoltare a Științelor Umaniste” pentru anii 2015–2018; conducător al proiectului: dr. hab. prof. IS PAN Helena Krasowska, afiliere: IS PAN [Institutul de Slavistică al Academiei Poloneze de Științe].

Mitropoliei», de lângă târgul Sucevii. Numele îi vine de la familia Bulai.”² –, în jurul anului 1835³ sau, conform altor izvoare, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, de coloniști agricultori polonezi care au venit aici din împrejurimile localității Rzeszów (Ropczyce și Kolbuszowa)⁴. În urma repatrierii postbelice, din Bulai au plecat 201 de persoane și au rămas circa 320⁵. Recensământul național, efectuat în anul 2011 în România, a arătat că, în toată comuna Moara, 142 de persoane au declarat limba polonă ca limbă maternă⁶. Locul de practicare a cultului religios în Bulai era troița, pe care locuitorii au ridicat-o lângă iazul care se găsește în partea de jos a satului, la capătul drumului care este acum paralel cu drumul principal din Moara și se afla în apropierea școlii din Moara Nică. Data fondării troiței și numele inițiatorilor construirii ei nu sunt cunoscute. Cu toate acestea, troița a avut un rol important în integrarea comunității poloneze din sat și a devenit locul unde se celebrau devoțiuni religioase⁷.

Până în anul 1984, locuitorii din Bulai nu au avut o biserică proprie și participau la sfintele liturghii de la Biserica Sfântul Ioan Nepomuk din Suceava. Viața religioasă a tuturor enoriașilor suceveni, dar și a locuitorilor din Bulai, a fost influențată de preoții suceveni, printre care s-au numărat câteva personalități remarcabile: preotul Józef Cewe (1854–1928), preotul Franciszek Wołoszczuk (1899–1934), preotul Franciszek Dujak (1911–1987) sau preotul Franciszek Krajewski (1910–1990)⁸. Cei mai în vârstă locuitori ai Bulaiului își aduc bine aminte de preotul Franciszek Krajewski. O parte dintre ei a participat la excursiile și la devoțiunile organizate de acesta la troița din Bulai⁹.

Între anii 1925 și 1930, locuitorii satului au încercat să-și ridice propria biserică. S-au strâns bani pentru construcția bisericii și au fost pregătite o parte dintre materialele necesare. Biserica ar fi trebuit să fie ridicată pe terenul aflat lângă școala poloneză, iar lucrările au început în anul 1931. Aceste planuri au eșuat datorită neînțelegerilor legate de amplasarea bisericii și, în consecință, construcția a

² Nicolai Grămadă, *Toponimia minoră a Bucovinei*, vol. I, București, Editura Anima, 1996, p. 190.

³ M. O. Żukowski, *Bukowina pod względem topograficznym, statystycznym i historycznym ze szczególnym uwzględnieniem żywiołu polskiego*, Czerniowce – Lwów, Czopp, 1914, p. 116; M. Petraru, *Polacy na Bukowinie w latach 1775–1918*, Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2004, p. 64.

⁴ E. Biedrzycki, *Historia Polaków na Bukowinie*, Kraków, 1973, p. 51; E. Wieruszewska, *Bulaj*, în „Polonus». Revista Uniunii Polonezilor din România”, Suczawa, 12/2001, p. 6–7; E. Kłosek, *Świadomość etniczna i kultura społeczności polskiej we wsiach Bukowiny rumuńskiej*, Wrocław, Katedra Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Wrocławskiego, 2005, p. 49.

⁵ E. Wieruszewska, *op. cit.*, p. 7.

⁶ <http://www.recensamantromania.ro/rezultate-2/tab.8>.

⁷ E. Wieruszewska, *Bulaj*, în „Polonus». Dodatek do nr. 9 (114)/2004”, p. 7.

⁸ J. Bujak, *Bukowińczycy na miarę czasów. Życie i działalność księży polskich na Bukowinie*, în „Polonus». Wydanie specjalne”, Suczawa, 2003, p. 33–42.

⁹ K. Stempel, *Kronika młodziży w Suczawie*, în „Polonus». Wydanie specjalne”, Suczawa, 2003, p. 26–30.

fost abandonată. Parohul de atunci, preotul Otto Schmegner, a reușit doar să sfințească locul unde ar fi trebuit să fie ridicată. La aceste planuri s-a revenit după încheierea celui de-al Doilea Război Mondial, însă, pe parcursul anilor, au dispărut atât banii, cât și materialele strânse. După război, asistența pastorală pentru enoriașii din Bulai a fost efectuată de preoții din Suceava. Planurile de construire a propriei biserici au reînviat în anul 1967 datorită sprijinului parohului din Suceava, preotul Johann Proschinger. Ca loc de construcție a bisericii a fost ales cimitirul catolic.

În anul 1981, părintele Proschinger a depus la autoritățile sucevene cererea de autorizare a unei construcții religioase (la început ar fi trebuit să fie o capelă lângă cimitir). În primăvara anului 1982, a început construcția, iar biserica nouă a fost consacrată în 7 august 1984. Patronul bisericii a devenit Sfântul Maximilian Maria Kolbe¹⁰.

După Revoluția din 1989, locuitorii din Bulai au început eforturile pentru a avea un preot propriu. Pe 1 iulie 1995, a fost ridicată la rangul de parohie independentă, iar primul ei paroh a fost preotul Jacek Strzelecki, delegat din Polonia. În anul 1996, acesta a fost mutat la parohia din Solonețu Nou, iar Bulaiul a intrat din nou sub administrarea parohiei din Suceava¹¹. Preotul Jacek Strzelecki, în timpul slujirii în Solonețu Nou, venea la Moara, unde, aproximativ o dată la două săptămâni, celebra liturghia în limba polonă¹². După plecarea preotului Strzelecki din România, liturghiile la biserică erau celebrate de preoții din Suceava, printre alții și de vicarul de atunci, preotul Marius Bucevschi (de origine poloneză), care celebra devoțiunile și în limba polonă.

Parohia din Moara a fost reconstituită în septembrie 2008 și, în același an, datorită eforturilor enoriașilor, a fost renovată și biserica. Paroh a fost numit preotul Iulian Ceobanu. În anul 2009, a început construirea casei parohiale, care acum deja funcționează.

În prezent – datele au fost puse la dispoziție de către parohul Iulian Ceobanu, în anul 2013 –, 106 familii din Moara aparțin parohiei din Moara, care îl are ca patron pe Sfântul Maximilian M. Kolbe. La acestea, se adaugă alte 21 de familii din localitatea Sfântul Ilie și 13 familii din satul din apropiere, Frumoasa. Devoțiunile au loc în limba română.

2. Eclectismul¹³ lingvistic și al tradițiilor

¹⁰ E. Wieruszewska, *op. cit.*, *Bulaj*, p. 7–9.

¹¹ *Ibidem*.

¹² E. Wieruszewska, *Bulaj*, în „Polonus”, 1/2002, p. 8.

¹³ Noțiunea de *eclectism* înțelege ca o „îmbinare (de obicei neunitară) a teoriilor, concepțiilor, ideilor și tezelor, alese din diverse filosofii, sisteme de gândire, doctrine”, după W. Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, Warszawa, Wiedza Powszechna, 1967.

O parte dintre locuitorii Bulaiului își declară dorința de a participa la devoțiuni în limba polonă, însă starea de fapt a lucrurilor este redată cel mai bine de citatul de mai jos, care se referă la perioada când în Bulai încă slujea primul paroh, preotul Strzelecki: „Reticențele față de activitățile preotului erau legate (paradoxal!) de utilizarea de către acesta a limbii polone la liturghie și devoțiuni, dar și în contactele interpersonale. Oamenii au cerut un preot polonez, dar parcă nu luaseră în calcul faptul că, în realitate, cu puține excepții, nu cunoșteau limba polonă. Chiar și cei care comunicau în limba polonă aveau un vocabular foarte sărac, adeseori arhaic și cunoscut lor în variantă dialectală. Adevărul era că doar câteva (sau poate zeci) de persoane mai în vârstă erau capabile să utilizeze cu ușurință limba polonă. [...] Excepție remarcabilă făceau doar câteva familii, dar nu mai mult de zece, unde se vorbea limba polonă în mod curent”¹⁴.

În povestirile informatorilor, un loc important îl ocupă amintirile referitoare la vremurile când în Bulai locuiau mai mulți polonezi, iar limba polonă era limbă liturgică. Atunci, înainte de construirea bisericii, locul unde oamenii se rugau în timpul devoțiunilor era troița amintită: „Când eram mică, mergeam acolo să cântăm în luna mai, dar atunci, în vale, locuiau polonezii, iar acum... în continuare sunt acolo polonezi [...], însă învață în limba română [...]. Avem și aici cruce, însă oamenii nu mai cântă. În biserică se cântă devoțiunile, în luna mai, dar, când nu era biserica, se adunau, nu era televizor, nu era radio, nu aveau la ce să se uite. Așa că, atunci când venea luna mai, băieții, așa de vreo cinșpe, optșpe ani și fetele mai mari, aveau cărți și cântau în polonă” [E. P., 2013¹⁵].

„Demult, mergeau acolo, căci nu aveam biserică și în mai, toată luna mai, așa frumos cântau acolo, dar și acolo lângă cruce, însă acolo mergea cea mai multă lume. [...] Se auzea până departe... Eu locuiam în Frumoasa, așa se auzea cum cântau lângă statuie până la noi acasă. În mai... [...] Dar multă lume a plecat.” [I. B., 2013]

În perioada comunismului, troița s-a deteriorat treptat. După cum spunea una dintre persoanele intervievate, un preot din Polonia și-a oferit ajutorul pentru a strânge fonduri pentru renovarea ei, dar lumea nu a fost interesată, căci deja începuse construirea bisericii. Troița din Bulai acum nu mai există. Președintele Asociației locale a polonezilor, Tadeusz Biseada, a salvat crucile care se aflau în interiorul ei și gardul, dorind ca în viitor să o reconstruiască în forma anterioară. Această pierdere simbolică pentru sat este privită cu regrete, dar și cu înțelegere de către locuitori, care spun că aceasta e ordinea firească a lucrurilor. Funcția de centru religios a fost preluată de către biserică: „Nu e de mirare că acea troiță s-a distrus. Înainte o reparau, apoi nu au mai avut ce repara” [H. V., 2013].

¹⁴ *Polacy w Rumunii mówią o sobie*, Wybór, opracowanie tekstu, przypisy i wstęp Anna Mamulska, Lublin – Leszno, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Lesznie, 2000, p. 360.

¹⁵ În text, s-au utilizat următoarele prescurtări: inițialele persoanei intervievate și anul interviului.

Cei mai vârstnici locuitori ai Bulaiului își aduc aminte de conflictul apărut atunci când s-a încercat construirea unei biserici în perioada interbelică. Din povestirile lor reiese că divergențele au apărut între locuitorii mai bogați și cei mai săraci ai satului și erau legate de locul destinat construirii bisericii, dacă acesta trebuia să fie aproape de școala polonă existentă atunci sau lângă cimitir. Una dintre informatoare își amintește că preotul, care a fost martor al acestor certuri ale localnicilor, nu a sfințit locul de construcție a bisericii. Locuitorii și-au împărțit materialele care fuseseră deja strânse. Acest conflict, după cum spun cei intervievați, a fost motivul principal din cauza căruia locuitorii au ezitat atât de mult până să încerce din nou să-și construiască propria biserică. Însă construirea ei, precum și angajarea membrilor comunității locale, constituie un motiv de mândrie și o dovadă a credinței puternice a locuitorilor: „Era o femeie bătrână, colega mea, și ea s-a rugat foarte tare, a mers la Cacica în genunchi, mergea în jurul bisericii în genunchi și se ruga, ca aici să se construiască o capelă, o capelă, nu o biserică, la biserică nimeni nici nu visa. Dar dacă ai credință în Dumnezeu, atunci ceea ce e sortit, se împlinește” [R. S., 2013]; „Au început să construiască. [...] Preotul spunea: o facem [acea capelă] rotundă și geamurile le facem rotunde, ca să arate ca o biserică. Și până la urmă s-a construit biserica. Au făcut cum s-au priceput [...]. Apoi a fost construită și sacristia. Cu încetul, s-au făcut toate. S-au construit, a fost ușor, [deși] oamenii nu aveau ce mânca, nu era nimic. Fratele meu a lucrat aici, avea șase copii, iar nevasta îi dădea un borcan de borș și o bucată de pâine și lapte bătut și asta avea de mâncare la muncă” [R. S., 2013].

În memoria locuitorilor, amintirea primului paroh al Moarei, a preotului Jacek Strzelecki, este mereu vie. Mutarea acestuia în parohia din Solonețu Nou pare a fi, în opinia unor intervievați, cauza crizei utilizării limbii polone care a lovit satul: „Se pierde, cu încetul se pierde, totul se schimbă. Atât cât mai sunt [informatorul spune numele lor], are cine să citească și să cânte în biserică. [...] E mai rău ca înainte. [...] Părintele Jacek, după ce a plecat la Soloneț, o dată pe lună făcea liturghie în polonă. Acum nimic. [...] Acum totul e amestecat, în românește...” [T. B., 2014].

În prezent, liturghia este celebrată în limba română – în polonă au rămas doar câteva cântece și câteva rugăciuni. Sfânta Liturghie este duminică și în zilele lucrătoare, dar, după cum spun locuitorii, în timpul săptămânii nu are cine să meargă. Informatorii susțin că oamenii din sat trebuie să muncească –, iar la liturghie trebuie să se îmbrace corespunzător, după aceea trebuie să se schimbe ș. a. m. d., ceea ce constituie piedica principală la participarea zilnică la liturghie.

Cauzele datorită cărora sfintele liturgii nu sunt celebrate în limba polonă sunt percepute de oameni nu numai ca fiind factorii obiectivi (preotul vorbitor de limba română). O parte dintre ei atrage atenția că liturghiile în limba polonă sunt cam lipsite de sens, întrucât puține persoane utilizează limba polonă. După părerea lor,

acesta este efectul românizării satului¹⁶ și a numărului mare de căsătorii mixte: „Se face liturghie, dar puțin. Părintele [...] a învățat un pic [de polonă și] se roagă un pic în polonă, restul face în română și... combină și el. [...] De hram, vine un [alt] preot și face în polonă. [...] Liturghia de la ora nouă e în polonă, [...] apoi în română [...]. Dar biserica nu e plină. [...] Nu-i. N-are cine. Căci cei în vârstă nu pot ajunge la biserică [din cauza vârstei înaintate și a bolilor]. [...] Toți sunt împrăștiați prin sat, n-are cine să se roage în polonă” [H. V., 2013]; „Mulți dintre ai noștri ziceau: dar cine știe polonă, pentru ce să vorbească polona, de ce să se chinuie, ei nu vreau, căci fie bărbatul e român, fie nevasta e româncă [...]. La înmormântări, [preotul] încă mai cântă în polonă, cântă *Veșnica pomenire*, *Îngerul Domnului*, cântă cu bătrânii, dar deja dispăre și asta... Sunt copiii care au învățat polona și români care au învățat limba, [...] însă unui singur profesor îi este greu să lucreze cu ei, căci, dacă măcar câțiva copii ar vorbi [cu adevărat] bine polona, atunci s-ar putea înțelege cu ei, dar, dacă toți [vorbesc] în română, e greu” [I. B., 2013]; „Băiatul meu mai mare s-a dus la religie, eu l-am învățat rugăciunile de bază în polonă, [iar] părintele îl întreabă despre rugăciuni în română, [iar] băiatul nici nu știa ce-i aia *Tatăl nostru* [...]. Și apoi e greu să treci la română, dar după ce ai trecut, era greu să te întorci la polonă” [R. S., 2013].

Religiozitatea, după cum consideră informatorii, nu mai e atât de puternică așa ca pe vremuri. Ei remarcă schimbarea obiceiurilor, influența mediului ortodox român, chiar dacă nu se identifică cu acesta. În Bulai, este catolic fie un polonez, fie un român care, prin căsătorie, a intrat într-o familie poloneză. Sincretismul obiceiurilor nu pare a deranja în cultivarea catolicismului, fapt demonstrat de obiceiurile religioase relatate privind sărbătoarea Tuturor Sfinților și a înmormântării: „[Sărbătoarea Tuturor Sfinților este] pe 1 noiembrie. Dar cade într-o vineri. Dar acum, de doi ani, preotul mută sărbătoarea duminică. Căci mai multă lume are liber, vin mai mulți, vin aici chiar și românii care sunt înrudiți cu polonezii” [E. P., 2013]; „Unii aduc [mâncare la cimitir], aduc. Cei bogați aduc. Dar acum femeile rar mai coc ceva acasă, [sunt] magazine și-atunci cumpără ce vor” [H. V., E. P., 2013]; „De Toți Sfinții, la noi se face slujbă în biserică. Însă dacă e vorba de sfințit... Preotul sfințește când vine mai multă lume, căci dacă sărbătoarea cade vineri, sâmbătă, oamenii lucrează și nu e multă lume așa ca duminica, atunci după Liturghie se merge din biserică direct la cimitir și se sfințesc mormintele. Și fiecare stă lângă mormântul răposatului său. Și [preotul] acolo se roagă [...]. La cimitir, de Toți Sfinții, se face așa: [...] fiecare pregătește acasă

¹⁶ Cf. K. Stempel-Gancarczyk, *Bucovina secolului al XX-lea – o Arcadie în amintirile membrilor comunității polonezilor din România (pe baza interviurilor și a materialelor scrise din localitățile Bulai și Vicșani)*, în „Analele Bucovinei”, Rădăuți – București, anul XXIII, 1 (46), [ianuarie-iunie] 2016, p. 155–163.

mâncare și duce un pic să servească, și vodcă, și un suc, ceva ce este și fiecare... Așa: îl cunosc pe ăsta, pe ăsta, așa că îi invită [...]. Îl invită pe prieten sau pe cunoscut: vino-ncoace, bea de sufletul celui răposat. Așa se face” [H. V., 2013]; „Priveghi [era] în fiecare seară, atât timp cât răposatul era în casă, două, trei zile, seara și în timpul zilei lumea venea și se ruga. [...] Când îl țineau, căci uneori se grăbeau, altă dată îl țineau mai mult, iar în fiecare seară se servea cu ceva dulce, altfel de mâncare nu se servea” [H. V., 2013]; „La patruzeci de zile, iar se face slujbă la biserică [...]. Iarăși se pregătește mâncare, dacă cineva își permite. Iar după un an, iarăși la restaurant, iar mai devreme după șase luni... Depinde, dacă cineva are bani... Dar, după șase săptămâni, după patruzeci de zile, se face pomenire” [H. V., 2013]; „La noi, înainte, se servea așa: o gustare, niște cornulețe, un păhărel de vodcă... Asta după biserică, imediat după înmormântare. După ce se termina înmormântarea, [se dădea] un păhărel de vodcă, un aperitiv sau o gustare cum se zicea, un cornuleț, o bomboană [...]. Acum se face praznic așa ca la români” [P. F., 2013].

Obiceiul de a servi cu mâncare și băutură la cimitir și de a celebra o slujbă pentru răposat, împreună cu datul de pomană, sunt elemente care nu apar în viața religioasă a catolicilor din Polonia. Obiceiurile funerare observate în Bulai sunt, în mare parte, efectul influenței culturii ortodoxe românești.

Viața într-o comunitate sătească multiculturală schimbă obiceiurile, fapt dovedit și de interviuri. În afara obiceiurilor funerare, se poate adăuga încă unul, referitor la utilizarea așa-numitei „cărți negre”, adică o culegere de psalmi malefici, despre care scrie în cartea sa Anna Mamulska: „Puterea convingerii că superstițiile au efect iese la iveală în contextul cel mai grotesc posibil. În localitatea Moara, o grupă a locuitorilor de origine poloneză își dorea foarte mult ca în satul lor să existe și să lucreze un preot din Polonia. Toate încercările formale, cererile și delegațiile trimise la episcop nu au avut niciun rezultat. Compatrioții noștri, plini de idei, au hotărât că într-o asemenea situație singura metodă eficientă este magia. S-au dus la vrăjitoarea locală [...]”¹⁷.

De la polonezii care locuiesc în Bulai aflăm că polonezul e catolic, însă realitatea arată altfel și tipul acesta de declarații este contrar cu afirmațiile făcute de Jadwiga Skowrońska: „Acolo unde ambii părinți sunt polonezi, acasă se vorbește măcar un pic polona, însă unde soția e româncă sau soțul e român, acolo nu mai auzi vorbindu-se în casă limba polonă. Așa cum am observat, acolo unde soția e româncă, nu mai e posibilă păstrarea limbii. Femeia se ocupă mai mult de copii și de cele mai multe ori introduce obiceiurile românești. Se ajunge chiar până acolo, că, în loc să meargă la biserică catolică, merg la cea ortodoxă”¹⁸.

¹⁷ *Ibidem*, p. 357.

¹⁸ *Polacy w Rumunii...*, p. 89.

3. Concluzii

Trăsătura caracteristică a religiozității locuitorilor din Bulai este fenomenul de întrepătrundere a obiceiurilor religioase (bine remarcat mai ales în contextul obiceiurilor funerare). Aspectul acesta, așa cum subliniază alți cercetători, pare a fi specific pentru culturile de graniță¹⁹.

Limba polonă în Bulai, în sfera religioasă, ca și în alte domenii (la școală, în relațiile interumane, acasă și în familie) este pe cale de dispariție. După părerea noastră, aceasta nu este numai consecința naturală a decesului vorbitorilor de limbă polonă celor mai în vârstă, dar și a faptului că româna a obținut, în decursul ultimelor decade, statutul de limbă dominantă.

Așa cum scrie Anna Zielińska, „utilizatorii limbii dominante sunt priviți ca persoane culte, cu studii superioare, morale, menite să ocupe un loc înalt în ierarhia socială, iar cei care vorbesc o limbă minoritară sunt considerați needucați, incuți, nedemni de a ocupa funcții înalte. O asemenea situație a fost numită de Pierre Bourdieu violență simbolică (symbolic violence)”²⁰.

Religia ocupă un loc foarte important în viața comunității din Bulai. Începând de la chestiunile lingvistice, până la obiceiuri – inclusiv practicarea magiei – și încheind cu viața cotidiană, această sferă se caracterizează prin eclectism. Aceasta nu schimbă faptul că, la fel ca în alte comunități poloneze, unde catolicismul, timp de zeci de ani sau chiar secole, a fost o mărturie a originii poloneze – în cazul României, în opoziție cu ortodoxia –, tot așa și pe teritoriul României religia catolică și identificarea cu ea este, pentru polonezi, „o valoare adânc înrădăcinată”²¹.

¹⁹ I. Kabzińska, *Wśród „kościelnych” Polaków. Wyznaczniki tożsamości etnicznej (narodowej) Polaków na Białorusi*, Warszawa, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, 1999, p. 15, 92.

²⁰ A. Zielińska, *Mowa pogranicza. Studium o językach i tożsamościach w regionie lubuskim*, Warszawa, Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 2013, p. 238.

²¹ Cf. I. Kabzińska, *op. cit.*, p. 100.